

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 398.341:728.6

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ФОРМУВАННІ АРХІТЕКТУРИ
ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ ЕКОПОСЕЛЕНЬ

Г. П. Євсєєва, д. н. з держ. управл.

Ключові слова: *традиції українського народу, архітектура житлової забудови, екопоселення, українська хата, народні традиції в забудові хати*

Актуальність досліджуваної теми. Процес утвердження Україною своєї суверенності і незалежності, розбудови державності вимагає істотної трансформації світоглядних орієнтацій та самосвідомості нації, відродження і збереження традицій, культурних цінностей українського народу, культивування його кращих рис: любові до рідної землі, працелюбності, толерантності, віри у справедливість, прагнення до індивідуальної свободи, поваги до жінки, зв'язку з природою, усього того, що складає глибинні підвалини українського національного характеру.

Проголошення незалежності поставило перед Україною проблему розробки перспектив розвитку всіх сфер суспільної життєдіяльності. Це завдання багато в чому ускладнюється умовами трансформації українського суспільства, за яких порушується спадковий зв'язок даного етапу соціального розвитку з попередніми. Рівень стабільності суспільства помітно знижується, що викликає поглиблення кризових явищ. Необхідність проведення теоретичних досліджень традицій і використання їх результатів у ході соціальної практики зумовлена пошуком факторів забезпечення усталеності в суспільному розвитку. Становлення якісно нового стану соціуму визначається показниками ефективності новаторської діяльності, основою формування якої є традиція. Сьогодні спостерігається підвищена увага громадськості і науки не тільки до створення політичних, економічних і соціальних традицій, що відповідають зміненим об'єктивним умовам, а і до розвитку національних, культурних традицій, які в контексті процесу національного відродження відіграють важливу роль у консолідації українського суспільства та в актуалізації його потенціалу щодо продуктивної новаторської діяльності.

В українському суспільстві, з його тяжінням до традиціоналізму, роль традиції як механізму, що інтегрує соціальну цілісність, дуже значна. Традиції включають звичаї, ритуали, обряди та інші стереотипізовані форми діяльності, постаючи фактором внутрішньої консолідації великих людських спільнот, таких як етноси, нації. Водночас сучасна соціокультурна ситуація, з її легітимністю альтернативних ліній поведінки, як ніколи актуалізує проблему моральної культури людини, відображення і функціонування ціннісно-імперативного ядра даної культури в житті українського суспільства.

Виявленню соціальної природи і сутності традицій, їх ролі і місця в суспільному житті, їх співвіднесеності й механізму спадкоємності як необхідної умови соціального поступу, присвячені праці О. Воропая, Г. Чубинського, О. Булашева, Х. Вовка, В. Войтович [1 – 4; 6] та інших учених. Автори бережливо зібрали українські традиції, які склалися в народі протягом довгих століть життя наших пращурів. Сучасні науковці А. Данилюк, В. Самойлович, П. Юрченко [5; 7] виокремили та продовжили використання традицій українського народу в хатньо-господарському будівництві.

Мета роботи полягає в аналізі традицій і пошуку детермінант оптимізації їх розвитку в умовах трансформації сучасного українського суспільства.

Основний матеріал. Складні та суперечливі реалії ХХ ст. внесли певні корективи (не завжди позитивні) у сферу цінностей і духовних пріоритетів українського суспільства. У цьому контексті дослідження та аналіз традицій українського народу є не лише поступом українства до самоусвідомлення, самоутвердження і самопізнання, а й невід'ємною складовою подальшого духовно-національного відродження України загалом і становлення національної ідеї зокрема. Осмислюючи традиції, ми впізнаємо духовний зміст і тенденції розвитку україно-ментального феномену, що має безпосереднє відношення до суспільного розвитку України і є

певним утіленням проблеми національного самопізнання, на якому ґрунтується відроджувальний процес. Знаючи традиції свого народу, ми зрозуміємо, яким чином формується та відроджується феномен духовності, світоглядні особливості національного характеру в умовах становлення сучасної української державності в історичному зв'язку з нашими батьками, дідами, прадідами.

Що таке традиція? Традицією є узагальнені, відносно сталі, регулярно і довготривало повторювані, загальноприйняті і загальнозначимі способи, форми і результати діяльності, котрі сприяють успішному забезпеченню відтворення саморозвитку суспільства. Основоположним джерелом і умовою розвитку суспільства є діяльність у єдності матеріального і духовного видів. Діяльність являє собою властиву людині активну форму ставлення до об'єктивної реальності та включає процес активної адаптації до середовища, який потребує відтворення усталених форм і способів діяльності. Діяльність, що підтвердила свою значимість (цінність) у ході тривалої апробації в соціальній практиці, утверджується в суспільстві як прийнята норма і регулярно відтворюється вже як традиція.

Українське село відоме своєю мальовничістю, органічним розташуванням у ландшафті й особливою психолого-емоційною атмосферою. Власне, в минулі часи воно уособлювало собою Україну, було ніби її візитною карткою, а може, й символом. При згадці про Україну давніх часів відразу зринає типовий малюнок: битий шлях, тополі, ставок, а навколо – хати, мов разок намиста.

Будівельна народна творчість – історичне й багатомірне явище, яке розвивалося в руслі поступу загальнолюдської цивілізації. Воно постійно відчувало вплив різних чинників суспільного, соціально-економічного й морального характеру, вибираючи на вікових шляхах найцінніше та формуючи принципи й тенденції масового житлового будівництва, які визначали зовнішній вигляд, регіональну багатомірність і функціональну життєздатність та традиційність української оселі.

Оригінальності селам надавала також забудова окремих садиб, де на першому плані виднілися білобокі хати, мальви попід вікнами, глечики на тинах, вишні, груші та яблуні. Пропорційна чіткість у розміщенні вікон і дверей, співвідношення між висотою й шириною стін хати та зовнішнє опорядження – все це надавало хаті привабливого вигляду. А ще садибу робило затишнішою вдале розташування клуні, комори, хліва та інших господарських будівель. Плетений з лози тин об'єднував увесь двір в єдиний ансамбль.

Основним типом традиційного житла всюди в Україні є хата, яка належить за міжнародною класифікацією до так званого *Wegthausbau* «широкий сільський житловий будинок» [5].

Хата... Формування її тривало поступово протягом сторіч. Це пояснюється патріархальним укладом життя селянства. Навіть значні економічні й політичні події не завжди зумовлювали помітні зміни у віковичному характері життя селян, їх побуті й естетичних уявленнях

Суттєвий вплив на становлення народної архітектури, характер та розміщення житлових будівель мали природні умови. У кожному ландшафті формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. Тому в лісових районах віддавна зводили будівлі з деревини, у лісостепу – з глини, соломи й деревини, а в степу – з глини та каменю.

В Україні застосовували два типи конструкції стін: зрубний (Полісся та Карпати) й каркасний (лісостепова смуга). Основою зрубних будівель є стіни з горизонтально викладених колод, брусів чи напівкругляків, з'єднаних на кутах зарубками. Стіни каркасних споруд складаються із стовпів (стояків, сох), які закопували в землю або вставляли в нижній зрубний вінець (підвалини). Каркас заповнювали дошками, напівкругляками, хмизом, очеретом, а також глиносолом'яними вальками (така хата називалася «хата на замітці»).

Українці сприймали власну хату як мистецький і сакральний витвір, тому з прадавніх віків зберігали не тільки традиції і особливості забудови, а й все, що передувало забудові та оточувало оселю потім. Так, зокрема, українці особливу увагу відводили *вибору місця для нової хати*. Це було одним із найважливіших обрядодійств, пов'язаних із народним житлом. При вирішенні цього питання брали до уваги багато чинників: віддаленість житла від вулиці, рельєф садиби, розташування хати щодо сторін світу тощо. Для нового житла намагались знайти таке місце, яке мало задовольняти цілий ряд вимог, зокрема:

- щоб город за хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину;
- щоб це місце було по можливості на цілині, де земля «спокійна»;
- на горбку, де немає вологи;

- там, де ранком не буває роси;
- де не ростуть дерева;
- де колись водилася худоба, була в сім'ї злагода і не вмирили діти;
- де можна вдало розмістити господарські споруди;
- де є зручний під'їзд;
- вхід до хати повинен бути із південного боку або зі сходу.

Слід зауважити, що заборон при цьому було значно більше. Так, не можна було будувати нову хату:

- за розмірами меншою від старої (*щоб не зменшилась сім'я та достаток*);
- на, місці старої, хоча б трохи не посуваючись убік;
- на садибі родини, де були п'яниці, злодії тощо;
- там, де люди вимерли від пошесті;
- де часто хворіли;
- де були сварки та розлучення;
- де колись вбили когось чи ще якимось осквернили місце;
- де були поховання, особливо вішалників;
- де раніше була церква чи якийсь інше святе місце;
- де колись молотили (*бо будуть чорти молотити*);
- на пустирях, вигонах, мочарах, на роздоріжжі, перехресті доріг та на межі;
- там, де хата розділяла ділянку землі навпіл;
- на стежках, дорогах та корчах;
- на камінні та болотах;
- там, де росло дерево, а особливо бузина, терен, груша і вкрай небезпечно будувати хату на калині;
- де був льох чи якийсь ями;
- де був хлів чи стайня;
- де був смітник, гноярка, місце, куди виливали помій;
- де скупчувалась дощова вода;
- де була хата, яка згоріла від удару блискавки.

Крім того, щоб визначити місце для нового будинку, ходили до ворожок та розпитували старих людей. У деяких випадках на цьому місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що й місце гарне.

Перевірка правильності обраного місця полягала у подальшому уточненні розміщення хати на одній із найбільш придатних ділянок. Для цього здійснювався такий обряд: під кожним рогом майбутнього житла забивали дерев'яні кілки або ж клали камінці, біля яких після заходу сонця таємно від чужих очей насипали певну кількість зерен жита або пшениці – 27, 30, 33, 36, 39 тощо.

Водночас посередині майбутнього житла на столику або стільці, застеленому рушником, клали хрест (який потім, при зведенні хати, переносили на покутній стовп), хліб, сіль і залишали яку-небудь посудину з водою. Подекуди для більшої вірогідності воду ставили біля кожного кілка чи камінця.

Наступного ранку до схід сонця перевіряли, в якому стані були хліб, зерна, сіль та вода. Якщо все лишалося незачепленим, а кількість води навіть побільшала, то це було доброю ознакою. Такий обряд інколи повторювали дві-три ночі підряд.

Широко побутував також обряд із використанням металевого або глиняного посуду (сковорода, горщик тощо). Під такий посуд увечері клали жмут вовни, а вранці перевіряли, чи не зволожилась вона. Якщо так, то й житло буде вологим і будувати його в цьому місці небажано.

Усі зазначені магичні обряди в далекому минулому виконували тільки чоловіки, хоча наприкінці XIX ст. цієї традиції вже не дотримувались.

Вибір часу для закладин житла вважався однією з найважливіших умов успішного будівництва. Закладати нову хату було прийнято навесні та влітку. На Поділлі будівництво починали у п'ятницю, найкраще у підпівня, *щоб у хаті було повно*. Загалом по Україні найбільш сприятливими днями вважались вівторок, четвер, п'ятниця та субота.

Небажано було починати будівництво у високосний рік, понеділок, середу та на свята. Перш ніж закладати житло, довідувалися, чи не припадає це на день, присвячений комусь із святих мучеників, *бо не доведеш справу до кінця*. Після ж закладин уже можна було працювати

всі дні, крім неділі, свят та постів (Петрівка, Спасівка).

Закладина. Цей обряд, як правило, починався рано-вранці. У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або у східному кутку південного боку ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води або вина.

Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи», і починав роботу. Рушник, а інколи й добрий шмат тканини і гроші (своєрідний аванс) майстер забирав собі. Якщо у майстра були помічники, то найчастіше він розраховувався з ними сам.

Закладина починалися з того, що майстер робив хрест, який з ходом будівництва поступово піднімався до вершини даху (по закінченні його назавжди прибивали на горищі).

Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи якийсь інший жертвний атрибут закладали тоді, коли пролітав крук. Майстра на закладах гарно частували, щоб той *не зарубав на когонебудь*, коли закладатиме першу підвалину; намагалися не попадати йому на очі, *бо як побачить кого, то той може померти скоро чи сильно занедужати*. Крім того, на закладах, як і при зведенні нової хати, навхрест дерева не клали, *бо невдовзі буде в домі мрець*.

Дрібні гроші, зерно, хліб, вино, трави, квіти, зілля, часник, овечу вовну, лампадки, іконки, ладан, освячену воду, проскурки та інші жертвні атрибути (як і перший камінь, перший кілок, глиняні вальки та інші будівельні матеріали) обов'язково закладали господарі майбутнього житла. У південно-західних районах цей обряд інколи здійснювали куми (*ненаш і ненашка*).

Жертвні атрибути закладались під усі чотири кутки житла, а подекуди – лише під один так званий *красний (святий)* куток, який, як правило, був розташований на сході. В українській традиції це покуття, тобто куток хати, в якому вішали образи (ікони).

Після того як майстер із помічниками уже встиг добре попрацювати, а господар приготував усе необхідне для трапези, родичів та сусідів запрошували на «закладина», тобто обід на місці майбутнього житла. Таким чином сплачувалася своєрідна данина займаній природі.

За звичаєм, господар наливав чарку горілки чи вина і спочатку випивав сам, дякуючи всім, що прийшли, а потім підносив кожному по черзі, починаючи з того кінця, звідки сонце сходить. Пообідавши, гості розходились, а майстер продовжував роботу. Іноді гості допомагали йому і працювали до вечора.

Досить важливий етап зведення житла – **закладання сволока (балки)**. Під його *голову* (від сходу сонця) закладали різні предмети, освячені в церкві, найчастіше ладан (від ударів блискавки), а з протилежного (*глухого*) кінця – шматочок хліба, сіль, гроші (для достатку) та вовну – для сухості й тепла. При закладанні сволока не можна було грюкати (щоб не чаділо у новій хаті). Цей ритуал зберігся і до наших днів.

Будівельна жертва – елемент обряду закладин, своєрідний відкуп на початку будівництва нового житла. Цей обряд глибоко архаїчний: у далекому минулому для зміцнення будівлі приносили людські жертви, потім – тварин, їх черепи, ще пізніше – рослини й нарешті – дрібні гроші. Більшість сучасних забудовників за традицією продовжують кидати монети під перший камінь фундаменту, *аби гроші з хати не виводились*.

Щодо подальшого будівництва хати, то його часто-густо проводили всім гуртом, так званою *толокою*.

Завершення будівництва («квітка»). По закінченні основних будівельних робіт на гребені даху ставили хрест, колоски збіжжя та букет квітів – це й була *квітка*. Досить часто відзначали й завершення якихось етапів будівництва. Так, після зведення стін і стелі майстер прибивав до сволока хрест і квіти. Господар у свою чергу прив'язував до сволока кожух (щоб у домі було тепло), скатертину (для чистоти й порядку), хустку з хлібом та сіллю (щоб у домі завжди був хліб-сіль). Хустка, хліб і сіль призначались у подарунок майстрові.

Обряд «квітки» зберігся й донині, оскільки його активно підтримують майстри, що зводять житло. Вивершення хати «квіткою» слугує своєрідним сигналом до того, що господареві слід розраховуватися з майстром, а господині – накривати стіл.

Слід зазначити такий прояв магічної дії, котра мала вберегти мешканців нової хати від усякого лиха, як ідея незавершеності. Закінчуючи будівництво, майстри обов'язково залишали непокритою частину даху над сіньми, вважаючи, що через цей отвір мусить вилетіти усе зло. Через декілька днів отвір все ж закривали. Крім того, після спорудження хати протягом року не можна було білити всю будівлю, а залишити хоча б невелику «латку» де-небудь, щоб не бачили сторонні люди.

Велике значення відводили українці внутрішньому і зовнішньому оздобленню своїх хат, в

якому використовували настінне малювання, рушникарство, гончарство тощо. Вкладаючи глибинну народну символіку у фарби та форму (рослинний чи геометричний малюнок), українці зберігали традиції своїх пращурів. У нашому Придніпровському регіоні, на наше щастя, ця традиція збережена у вигляді петриківського розпису. Але про його традиції ми говоритимемо в подальших наших розвідках.

Колись суворо канонізований та регламентований комплекс обрядовості, пов'язаної з житлом, на жаль, сьогодні існує лише у вигляді розрізнених елементів і побутує серед невеликої частини сільського населення.

Досвід трансформації посткомуністичних країн сьогодні переконливо свідчить, що для гармонійного розвитку новітньої української держави бракує ефективного світоглядного ідейно-теоретичного підґрунтя. Відтак у процесі реформування й модернізації українського суспільства особливого інтересу набуває аналіз тих зразків соціально-філософського дискурсу, в межах яких відбувається критичне засвоєння інноваційного соціокультурного досвіду з опорою на власну традицію. Одночасно дослідження народних традицій є необхідною умовою цілеспрямованого напрацювання основних векторів соціокультурного розвитку України у найближчому майбутньому. Прилучаючись до спадщини предків, ми стаємо зрілішими, прозорливішими, впевненішими в собі, бо завжди відчуваємо пульс могутнього культурного пласту, на якому творимо сьогоднішні цінності. Звертаючись до минулого, ми не лише шукаємо, що можна запозичити в ньому для нашого життя, а й прагнемо пізнати самих себе, відкриваємо джерела високих моральних якостей людини праці, якою завжди був українець.

Аналізуючи сьогодні стан нашої науки, дивуємося актуальності практично всіх думок академіка В. І. Вернадського. Підтримкою нинішнім науковцям можуть стати мудрі слова геніального вченого, філософа і мислителя: «Понад усе необхідна зараз сила духу, спокійна сміливість думки і не боязкість розуму». І хоча, за теорією американського вченого Е. Гофлера, ми перебуваємо на гребені Третньої хвилі розвитку цивілізації, озирнімося назад, адже майбутнє нерідко пізнається через минуле. І тут неоціненне значення мають традиції власного народу, які в поєднанні з ідеями В. Вернадського можуть допомогти Україні вийти з глибокої кризи, в якій вона опинилося сьогодні.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та вірування. – К. : Довіра, 1993. – 324 с.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – 382 с.
3. Войтович В. Міфи та легенди давньої України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 392с.
4. Воропай О. І. Звичаї нашого народу. Мюнхен, 1958. – Т. I – II. – 412 с.
5. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 110 с.
6. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К. : Мистецтво, 1995. – 345 с.
7. Юрченко П. Народне житло України. – М., 1941. – 143 с.